
Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

**Τα τοπικά και τα χρονικά όρια του
ψευδοκουφικού διακόσμου**

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1704](https://doi.org/10.12681/dchae.1704)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2013). Τα τοπικά και τα χρονικά όρια του ψευδοκουφικού διακόσμου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 25–32. <https://doi.org/10.12681/dchae.1704>

ΤΑ ΤΟΠΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟΚΟΥΦΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ*

Οι ψευδοκουφικές επιγραφές ως αρχιτεκτονικός διάκοσμος τόσο των τοίχων με κεραμεικά στοιχεία όσο και μαρμάρινων μελών περιορίζεται στον έλλαδικό χώρο τοπικά (στήν Στερεά, τήν Πελοπόννησο καί τήν Εύβοια) καί χρονικά (ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου ἕως τά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα). Διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἀφετηρία τοῦ τρόπου αὐτοῦ τῶν διακοσμήσεων εἶναι ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά καί μάλιστα ὁ ναός τῆς Παναγίας. Ἐπισημαίνονται τρεῖς περιπτώσεις ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων ἀμέσως σχετιζόμενες μέ τήν πρωτεύουσα (ἐφυαλωμένα πλακίδια τῶν ἐκεῖ ἐργαστηρίων καί ἐνεπίγραφο μαρμάρινο μέλος ἀπό τήν Χίο). Τό γεγονός ὅτι ἡ Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκά ἔχει πλεῖστα στοιχεία κωνσταντινουπολίτικης ἀρχιτεκτονικῆς ἐπιτρέπει τήν ὑπόθεση ὅτι καί ὁ ψευδοκουφικός ἀρχιτεκτονικός διάκοσμος τῆς εἶχε τήν καταγωγή του ἀπό τήν πρωτεύουσα.

Στό μεγάλο θεματολόγιο ἀρχιτεκτονικῶν διακοσμήσεων στό Μέσο Βυζάντιο, τό μοναδικό ἴσως ἀνατολικῆς καταγωγῆς θέμα εἶναι τά ἀραβικά καλλιτεχνικά γράμματα, τά γνωστά ὡς κουφικά, πού διαδόθηκαν στόν ἑλληνικό χώρο ἀπό τόν 10ο ἕως τόν 13ο αἰώνα. Τό ζήτημα ἔχει ἀπασχολήσει ἀπό διαφορετικές ἀπόψεις ἐρευνητές τῆς περασμένης καί τῆς προπερασμένης γενιᾶς καί ἡ

The use of pseudo-Kufic inscriptions as architectural decoration for walls, in the form of ceramic features, as well as for marble architectural members is limited to Greece (Central Greece, the Peloponnese and Euboeia) from the mid 10th century until the end of the 12th century. It is ascertained that the starting point for this form of decoration is the monastery of Hosios Loukas and the church of the Virgin in particular. Three cases of pseudo-Kufic decoration are noted that are directly related to the capital (glazed tiles from Constantinopolitan workshops and an inscribed architectural member from Chios). The fact that the church of the Virgin of Hosios Loukas has numerous Constantinopolitan architectural elements makes it reasonable to suggest that its pseudo-Kufic decoration originated also in Constantinople.

σχετική βιβλιογραφία δέν εἶναι καθόλου φτωχή¹. Στό μεταξὺ ἔγιναν γνωστά μερικά ἀκόμα μνημεῖα, τά ὅποια πλουτίζουν τόν κατάλογο, χωρίς ὅμως νά προσφέρονται γιά ἐρμηνεῖες περὶ καταγωγῆς, νοήματος, τεχνιτῶν κ.ἄ. τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων, οἱ ὅποιοις ἄλλωστε δέν θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Παρουσιάζουν ὅμως ἐνδιαφέρον τρία ζητήματα:

Λέξεις κλειδιά

10ος 12ος αἰώνας, ψευδοκουφικά, ἑλλαδική βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, ἀρχιτεκτονικός διάκοσμος.

Keywords

10th 12th century, pseudo Kufic, Byzantine architecture in Greece, architectural decoration.

* Εὐχαριστῶ θερμά τόν συνάδελφο Ν. Δεληγιόλα γιά τό σχέδιο τῶν κεραμεικῶν διακοσμήσεων καί τήν Χρ. Ἰωακείμογλου γιά τήν τεχνική βοήθεια.

¹ Γ. Σωτηρίου, «Ἀραβικά διακοσμήσεις εἰς τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος», ΔΧΑΕ, περ. Γ', τ. Β' (1933), 57-93. Α. Grabar, «La decoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint Luc en Phocide et les debuts des influences Islamiques sur l'art byzantin», CRAI

1971, 15-37. G. Miles, «Byzantium and the Arabs, Crete and the Aegean», DOP 18 (1964), 1-32, πίν. 1-94. Ὁ ἴδιος, «Classification of Islamic Elements in Byzantine Architectural Ornament in Greece», Actes du XIe CIEB, τ. III, Βελιγράδι 1961, 281-287. Ν. Νικονάνος, «Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στά μνημεῖα τῆς περιοχῆς Ἀθηνῶν», Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 330-352.

α) Ἡ προϊούσα πτώχευση τῆς μορφῆς σέ συνάρτηση μέ τήν χρονική ἀπόσταση ἀπό τά πρότυπα.
 β) Τά τοπικά καί τά χρονικά ὄρια τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ τρόπου αὐτοῦ διακοσμήσεως στήν μεσοβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική καί
 γ) Διαπιστώσεις γιά τήν ὑπαρξή ψευδοκουφικῶν στήν ἀρχιτεκτονική τῆς Κωνσταντινουπόλεως.
 Διευκρινίζεται ὅτι κουφικά ἀποκαλοῦνται ὀρισμένου τύπου ἀναγνώσιμα ἀραβικά γράμματα, ἐνῶ τά παράγωγά τους πού ἔχουν μόνον σκοπὸ τὸν στολισμὸ πρέπει νά λέγονται ψευδοκουφικά. Γνώρισμα τῶν γραμμάτων αὐτῶν εἶναι ἡ λοξή ἀπότμηση τοῦ μονόπλευρα διευρυνόμενου ἄνω ἄκρου ὀρθῶν κεραιῶν σέ ἀπλούστατες παραλλαγές, ἀλλὰ καί σέ συνδυασμὸ μέ ἄλλα μικρὰ θέματα, καμπύλα σχήματος S ἢ 2 ἢ ἡμιανθέμια². Τά κεραμικά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων καί τά ἀνάγλυφα σέ μάρμαρο, παρά τήν διαφορὰ τοῦ τρόπου κατασκευῆς, ἔχουν κοινὸ τὸ εἰκαστικὸ ἀποτέλεσμα, αὐτὸ τῆς ἐνθετικῆς τεχνικῆς: Τά κεραμικά ἐντάσσονται στήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου μέ κονίαμα ὁμοίου χρώματος μέ τοὺς πέριξ λίθους³ καί διαφοροποιοῦνται μόνον ἀπὸ τὸ κόκκινο χρῶμα τους. Σέ περίπτωση ζωφόρων σχηματίζονται ἐπιπεδὸγλυφα θέματα σέ πλήλινες πλάκες καί ἀκολουθεῖ ἡ πλήρωση τοῦ βάθους μέ ἀνοιχτόχρωμο κονίαμα⁴. Τά γλυπτά σέ λευκὸ μάρμαρο εἶναι πάντοτε ἐπιπεδὸγλυφα

καί τά μεταξύ τῶν θεμάτων κενὰ γεμίζονται μέ ἔγχρωμο ὑλικό, κηρομαστίχη⁵ ἢ τί ἄλλο· δέν εἶναι οὐσιαστικῶς ἀνάγλυφα⁶ καί στίς τρεῖς περιπτώσεις δίνεται ἡ ἐντύπωση ἔργου sectile⁷, ἐπιπέδου καί πολυτελοῦς.
 Μιά δευτέρη διευκρίνιση ἀφορᾷ στὸν τόπο καί τὸν χρόνον τῆς πρώτης ἐμφάνισέως τοῦ τρόπου αὐτοῦ διακοσμῆσεως. Σχεδόν ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τά ψευδοκουφικά συμφωνοῦν ὅτι τά ἀρχαιότερα καί τά πιὸ σύνθετα παραδείγματα βρίσκονται στίς δύο ἐκκλησίες τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά (Εἰκ. 1), καθὼς καί ὅτι αὐτὰ ὑπῆρξαν τά ἄμεσα ἢ τά ἔμμεσα πρότυπα ὄλων ὄσων ἀκολούθησαν. Ἔχουν γίνεῖ ἐξ ἄλλου ἀποδεκτές⁸ οἱ χρονολογήσεις: Ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἔχει γίνεῖ περὶ τὸ 950 καί τοῦ καθολικοῦ λίγο πρὸ τοῦ 1014.

Ἡ διάδοση τῶν κεραμικῶν ψευδοκουφικῶν εἶναι σχετικῶς περιορισμένη. Ὑπάρχουν δέκα παραδείγματα στήν Ἀθήνα⁹, δύο στήν Ἀττική (καθολικὸ Δαφνίου¹⁰, Ἅγιος Δημήτριος Σαρωνικοῦ¹¹) καί τέσσερα ἀκόμα στὸν εὐρύτερο χῶρον τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (Ἅγιος Θωμᾶς Τανάγρας¹², Ἅγιοι Ἀπόστολοι Λευκτρῶν¹³, Ἅγιος Δημήτριος Βαράσσοβας¹⁴ καί Σωτήρ Ἀμφίσης¹⁵). Στήν Εὐβοία κεραμικά ψευδοκουφικά ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Ἄτταλης¹⁶, τὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στοὺς Παραμεριτεῖς¹⁷ καί στὸν Ἅγιο Δημήτριον στὰ Χάνια

² R. W. Schultz – S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phokis*, Λονδίνο 1901, πίν. 11, 15f, 26e, 28b.

³ Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διακοσμῆσεως μπορεῖ νά μελετηθεῖ στήν ἀρχική του κατάσταση σέ ἐλάχιστο τμήμα τοῦ τοίχου τῆς Παναγίας, τὸ ὁποῖο ἀπέκρυπτε ἡ μεταξὺ θόλων καί δαπέδου τοῦ ὑπερῶου τοῦ καθολικοῦ κατασκευῆ. Βλ. Ε. Στίκας, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Ἀθήναι 1970, 155, εἰκ. 71, 72.

⁴ Ὅπως στήν Σωτεῖρα τοῦ Λυκοδήμου καί τοὺς Ἀσωμάτους τοῦ Θεοσείου στήν Ἀθήνα. Ch. Bouras, «The Soteira Lycodemou at Athens, Architecture», *ΔΧΑΕΚΕ* (2004), 11, εἰκ. 16 καί Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, Ἀθήνα 2010, 148, εἰκ. 106.

⁵ Du Cange, *Glossarium*, Lyon 1688, στ. 645.

⁶ M. Šuput, «Les reliefs byzantins remplis de pâte colorée des XIII et XIV siècles», *Zograf Z'* (1977), 43–44. Ἡ παρατήρηση ἰσχύει καί γιά παλαιότερα ἐπιπεδὸγλυφα γλυπτά.

⁷ Ἀπομίμηση ἔργων συγκοπῆς μέ ἔγχρωμα μάρμαρο γινόταν σέ τοιχογραφία (ὅπως λ.χ. στὸ σταυροθόλιο τοῦ νοτιοδυτικῶν παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά) ἢ μέ ἐνθεση κηρομαστίχης (ὅπως λ.χ. στοὺς κοσμητῆρες τοῦ καθολικοῦ τοῦ Δαφνίου καί στὰ ἐξεταζόμενα παραδείγματα). Βλ. καί R. E. Kollarik, «Opus sectile», *ODB*, 1529–1530.

⁸ Ἡ Παναγία (ἀρχικῶς Ἁγία Βαρβάρα) ἄρχισε νά κτίζεται περὶ τὸ 950, ζῶντος ἀκόμα τοῦ Ὁσίου Λουκά (Στίκας, ὅ.π., 5–7), καί τὸ καθολικὸ ἐγκαινιάσθηκε μέ μετακαμιδὴ τῶν λειψάνων τὸ 1014 (M. Chatzidakis, «À propos de la date et du fondateur de Saint Luc», *CahArch* 19 (1969), 127–150). Βλ. ἐπίσης Δ. Σοφιανός, *Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου*

Λουκά, Ἀθήνα 1992, 56, 70 κ.ε. καί Grabar, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 16.

⁹ Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τῆς Ἀγορᾶς, τήν Σωτεῖρα τοῦ Λυκοδήμου, τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους, τήν Καπνικαρέα, τὸν ἐξωνόρθη κά της, τὸν Προφήτη Ἡλία τοῦ Σταροπάζαρου (:), τοὺς Ἀσωμάτους «Θηοσείου», τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, τήν Ἁγία Αἰκατερίνη καί τὸν Ἅγιο Νικόλαο Ραγκαβά. Βλ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, ὅ.π., στίς ἀντίστοιχες θέσεις, ὅπου καί σχετικὴ βιβλιογραφία. Εἰδικῶς γιά τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους, βλ. καί Γ. Νικολακόπουλος, *Ἐντοιχιζόμενα Κεραμικά*, τ. II, Κεραμικά τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, Ἀθήναι 1978, εἰκ. 22, 29, 31, 37, 39.

¹⁰ Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 22, εἰκ. 25.

¹¹ Χ. Μπούρας – Α. Καλογεροπούλου – Ρ. Ἀνδρεάδη, *Ἐκκλησιᾶς τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, 91, 100, εἰκ. XI3.

¹² Α. Σιμάτου – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, «Ἅγιος Θωμᾶς Τανάγρας», *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στῆ μνήμη Ντ. Μουρίκη*, Ἀθήνα 2003, 744, 745, εἰκ. 16.

¹³ Χ. Α. Μπούρα, *Ἡ Ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2002 (στό ἐξῆς: Μπούρα, *Ναοδομία*), 209, 210, εἰκ. 233.

¹⁴ Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Φανάρι*, Ἀθήνα 2012, 87, σημ. 530, πίν. 56 β.

¹⁵ Α. Ὁρλάνδος, «Ὁ παρά τὴν Ἀμφίσην ναὸς τοῦ Σωτήρος», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 191, εἰκ. 8.

¹⁶ Μ. Γεωργοπούλου, «Ἅγιος Νικόλαος Ἄτταλης Εὐβοίας», *ΑΑΑ V* (1972), 59–61.

¹⁷ Στ. Μαμαλοῦκος, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στοὺς Παραμεριτεῖς Εὐβοίας», *Θυμιάματα στῆ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, Ἀθήνα 1994, 185, πίν. 102, 14α, γ.

Εἰκ. 1. Τά πρότυπα στήν μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά: α) κεραμεικές ζωφόροι ἀπό τόν ναό τῆς Παναγίας (R. W. Schultz - S. H. Barnsley), β) διάκοσμος σαρκοφάγου στήν κρύπτη τοῦ καθολικοῦ (ἐπεξεργασμένη φωτογραφία).

Αὐλωναρίου¹⁸. Στήν Πελοπόννησο τά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων εἶναι μεμονωμένα καί σχετικῶς ἄτεχνα. Ἀπαντοῦν στούς ναούς τῆς Ἀργολίδος (Λιγουριό¹⁹, Χώνικα²⁰ καί Πλατανίτι²¹), στήν Παναγιά τοῦ Στεῖρη²², στόν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας²³, στό Ἀνδρομονάστηρο²⁴ καί τόν Ἅγιο Δημήτριο στό Δραγάνο²⁵. Ἐκτός τῶν ὀρισμένων αὐτῶν περιοχῶν ὑπάρχουν δύο μόνον παραδείγματα: Στήν Βλαχέρνα τῆς Ἄριτας²⁶ καί στούς Ἁγίους Ἰάσονα καί Σωσίπατρο στήν Κέρκυρα²⁷. Ἡ ἐξέταση τῆς μορφῆς τῶν κεραμεικῶν αὐτῶν ὀδηγεῖ στήν διαπίστωση ὅτι τά χαρακτηριστικά σχήματα τῶν

ἀραβικῶν γραμμάτων ἀλλοιώνονται μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί ἀπομακρύνονται ἀπό τά ἀξεπέραστα σέ ποικιλία καί σέ ποιότητα πρότυπα τοῦ Ὁσίου Λουκά. Οἱ ζωφόροι ἀπό ψευδοκουφικά, ὅπως τῆς Παναγίας²⁸, τῆς Σωτείρας τοῦ Λυκοδήμου καί ἐνδεχομένως τῶν Ἀσωμάτων τοῦ Θησειοῦ²⁹ ἀναβιώνουν στόν Ἅγιο Ἰωάννη Ἐλεήμονα τοῦ Λιγουριοῦ³⁰ καί ἀκολουθῶς ἐξαφανίζονται³¹ καί ἀπομένουν μικρά θέματα μεταξύ τῶν δόμων τοιχοποιίας ἢ στά κενά μεταξύ παραθύρων καί στέγης στίς κεραίες τῶν ναῶν ἢ στούς τρούλλους. Ἦδη στίς ζωφόρους τῆς Παναγίας διακρίνονται καί ὀρι-

¹⁸ J. Koder, *Negreponte*, TIB 1, Βιέννη 1973, 163, πίν. 63, 64. Τό μνημεῖο παραμένει οὐσιαστικῶς ἀδημοσίευστο.

¹⁹ Χ. Μπούρας, «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ Ἀργολίδος», ΔΧΑΕΖ' (1973 1974), 13 15, 19 20, εἰκ. 4, 6, πίν. 6β.

²⁰ Α. Struck, «Vier byzantinische Kirchen der Argolis», AM 34 (1909), 189 236. Μπούρα, *Ναοδομία*, 325 328.

²¹ Struck, ὁ.π., 191, πίν. 1, Μπούρα, *Ναοδομία*, 266 268.

²² Α. Ὁρλάνδος, «Ἡ Παναγία τοῦ Στεῖρη», ABME Α' (1975), 84, εἰκ. 34.

²³ Σ. Βογιατζῆς, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος Καλαμάτας», ΔΧΑΕΙΣΤ' (1991 1992), 90 91, εἰκ. 18. Μπούρα, *Ναοδομία*, 165 167, εἰκ. 181, 182. Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 23.

²⁴ Μπούρα, *Ναοδομία*, 406, εἰκ. 429.

²⁵ Α. Ὁρλάνδος, «Ἄγνωστος βυζαντινός ναός παρά τό Δραγάνο Ἀχαΐας», ABME ΙΑ' (1969), 57 86.

²⁶ Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 24, εἰκ. 4.

²⁷ Π. Βοκοτόπουλος, «Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καί Σωσιπάτρου», ΔΧΑΕ Ε' (1969), 167, 168, εἰκ. 5.

²⁸ Schultz Barnsley, ὁ.π. (ὑπόσημ. 2), πίν. 11α, β, γ.

²⁹ Βλ. ὡς ἄνω ὑπόσημ. 4.

³⁰ Μπούρας, «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης», ὁ.π., 19, εἰκ. 8δ.

³¹ Α. Η. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle Byzantine Churches», BSA XXXII (1931 1932), 105 108.

ζοντίως τοποθετημένες κεραίες³², ως συμπληρωματικά στοιχεία, πράγμα που επιβιώνει αργότερα σε βαθμιδωτά ή σε κλειδόμορφα μικρά θέματα, που στοιχειοθετούν γραμμικώς αναπτυσσόμενες ζώνες³³.

Τά έγκοπτα τοῦβλα (cut bricks) που διακοσμούν τοίχους αρκετών μνημείων κατά τον 12ο αιώνα δεν προέκυψαν από την εξέλιξη των κουφικών. Κάποιες παραλλαγές τους μιμούνται το αρχαίο θέμα του άστραγάλου³⁴ και άλλα είναι τελειώς απλά, στοιχειώδη παράγωγα των κατακόρυφων πλίνθων. Τά εύρεως διαδεδομένα σε γραμμικές ζώνες δισέψιλων³⁵, από τά τέλη του 11ου αιώνα έως τις αρχές του 13ου³⁶, είναι επίσης άσχετα προς τά άραβικά γράμματα.

Άπό τά προηγούμενα φαίνεται ότι τά κεραμικά ψευδοκουφικά των τοίχων αναπτύχθηκαν σε μία περιορισμένη έπαρξιακή περιφέρεια του Βυζαντίου. Δύο παραδείγματα του 13ου αιώνα μαρτυρούν αυτό που ήδη σημειώθηκε, την προϊούσα δηλαδή έκπτωση των αρχικών μορφών: Στόν Άγιο Δημήτριο του Δραγάνου³⁷ (Εικ. 2α), ένα άμετρο συνονθύλευμα από πλίνθινα στοιχεία, έγκοπτα τοῦβλα, μαιάνδρους, κουφικά γράμματα και όδο-ντωτές ταινίες μαρτυρεί «...όχι μόνον κάποιαν άδεξιότητα, αλλά και επισώρευσιν...ούχι πάντοτε όργανικώς ήτοι κατά λογικήν άκολουθίαν»³⁸. Στόν Άγιο Δημήτριο στά Χάνια Άλιβερίου³⁹ (Εικ. 2β) οι όρθές κεραίες έχουν χάσει τις αναλογικές τους σχέσεις και τά μεταξύ των λίθων κεραμικά συνδυάζονται σε πολύπλοκες και έξεξητημένες μορφές, προϊόντα αυτοσχεδιασμού.

Οί ψευδοκουφικές διακοσμήσεις σε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και σαρκοφάγους, κατά κανόνα έπιπεδόγλυφες, είναι συνηθέστερες από τις κεραμικές των τοίχων. Συνήθως ή προέλευσή τους είναι άγνωστη γιατί σώζονται ως spolia ή έφθασαν ως έμάς σε δεύτερη ή τρίτη χρήση, πράγμα που σημαίνει ότι είναι δυνατόν νά έχουν μετακινηθεί από τον χώρο της δημιουργίας τους. Καί όμως ή γεωγραφική εξάπλωσή τους είναι και έδώ περιορισμένη.

Μέ άφετηρία τις δύο έκκλησίες της μονής του Όσίου Λουκά⁴⁰ (Εικ. 1α, β), τά γλυπτά ψευδοκουφικά διαδίδονται στην Άθήνα, σε αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν βρεθεί στην Άκρόπολη⁴¹, στό Άσκληπιείον⁴², στην Ρωμαϊκή Άγορά⁴³ και σε άλλα που εκτίθενται στό Βυζαντινό Μουσείο⁴⁴. Στην Άττική είναι γνωστά ψευδοκουφικά σε προσκνητάρι της Όμορφης Έκκλησιάς στό Γαλάτσι⁴⁵, σε έπιστύλιο του Άγίου Γεωργίου στόν Γέρακα⁴⁶ και σε κοσμήτη του καθολικού του Δαφνίου⁴⁷. Στόν ευρύτερο χώρο της Στερεάς έχομε δύο ακόμα παραδείγματα⁴⁸.

Στά δύο μετόχια της μονής του Όσίου Λουκά στην Εύβοια, παρά τό Άλιβέρι⁴⁹ και παρά τά Πολιτικά⁵⁰ ή μίμηση των αρχικών προτύπων σε αρχιτεκτονικά μέλη είναι εύλογη. Άλλα σύγχρονα παραδείγματα στην Εύβοια υπάρχουν στό Μουσείο της Χαλκίδος⁵¹ και στόν Άγιο Νικόλαο της Άτταλης⁵². Στην Πελοπόννησο γλυπτά μέ ψευδοκουφικά σώζονται στό Μουσείο Κορίνθου⁵³ και στόν Μυστρά σε δεύτερη χρήση (Άγίους Θεοδώρους⁵⁴,

³² Schultz Barnsley, ό.π. (ύποσημ. 2), πίν. 11α, γ, δ. Έπίσης, στους Άγίους Άποστόλους στην Άθηναική Άγορά, ΑΙ. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, Princeton 1971, 8, εικ. 2, άριθ. 8 15.

³³ Megaw, ό.π., 117 120, εικ. 5.

³⁴ Στο ίδιο, 113, εικ. 4, άριθ. 1, 5, 6, 7, 8.

³⁵ Στο ίδιο, 119, 120. Miles, «Byzantium and the Arabs», ό.π. (ύποσημ. 1), 23. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί της έρας Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τ. Β', Άθήνα 1998, 190 197.

³⁶ Όπως στην Βλαχέρνα της Ηλείας και πλείστους ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

³⁷ Όρλάνδος, «Άγνωστος βυζαντινός ναός», ό.π. (ύποσημ. 25).

³⁸ Στο ίδιο, 67. Ανάλογη σύγχυση κεραμικών στοιχείων επικρατεί στόν Άγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας. Βλ. Μπούρας, *Ναοδομία*, 167.

³⁹ Μνημείο ουσιαστικώς άδημοσίευτο.

⁴⁰ Βλ. Grabar, «La decoration», ό.π. (ύποσημ. 1).

⁴¹ Μ. Σκλάβου Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Άθηνων*, Άθήνα 1999, 206, άριθ. 290.

⁴² Α. Ευγγόπουλος, «Χριστιανικόν Άσκληπιείον», *ΑΕ* 1915, 61, 62, εικ. 13, 14.

⁴³ Α. Όρλάνδος, «Έκθεσις περί των άνασκαφών Βιβλιοθήκης Άδριανού και Ρωμαϊκής Άγοράς», *ΑΕ* 1964, Χρονικά, 29, εικ. 48, 50 και Miles, «Byzantium and the Arabs», ό.π. (ύποσημ. 1), 24, εικ. 1.

⁴⁴ Σκλάβου Μαυροειδή, ό.π., 108, άριθ. 149, 110, άριθ. 151, 127, άριθ. 173 και 205, άριθ. 289.

⁴⁵ Α. Όρλάνδος, *Η Όμορφη Έκκλησιά*, Άθήνα 1921, 24, εικ. 21.

⁴⁶ Α. Όρλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία», *ΕΜΜΕ Α'*, τχ. Γ' (1933), 180, εικ. 239.

⁴⁷ G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Παρίσι 1999, 66, εικ. 36.

⁴⁸ Στην μονή του Όσίου Μελετίου (Α. Όρλάνδος, «Η μονή του Όσίου Μελετίου», *ΑΒΜΕ Ε'* (1939 1940), 104, 105, εικ. 52α) και στό Καπαρέλλι Βοιωτίας (Miles, «Byzantium and the Arabs», ό.π. (ύποσημ. 1), 26, σημ. 131, εικ. 49).

⁴⁹ Α. Όρλάνδος, «Τό παρά τό Άλιβέρι μετόχιο του Όσίου Λουκά», *ΑΒΜΕ Ζ'* (1951), 133, εικ. 2.

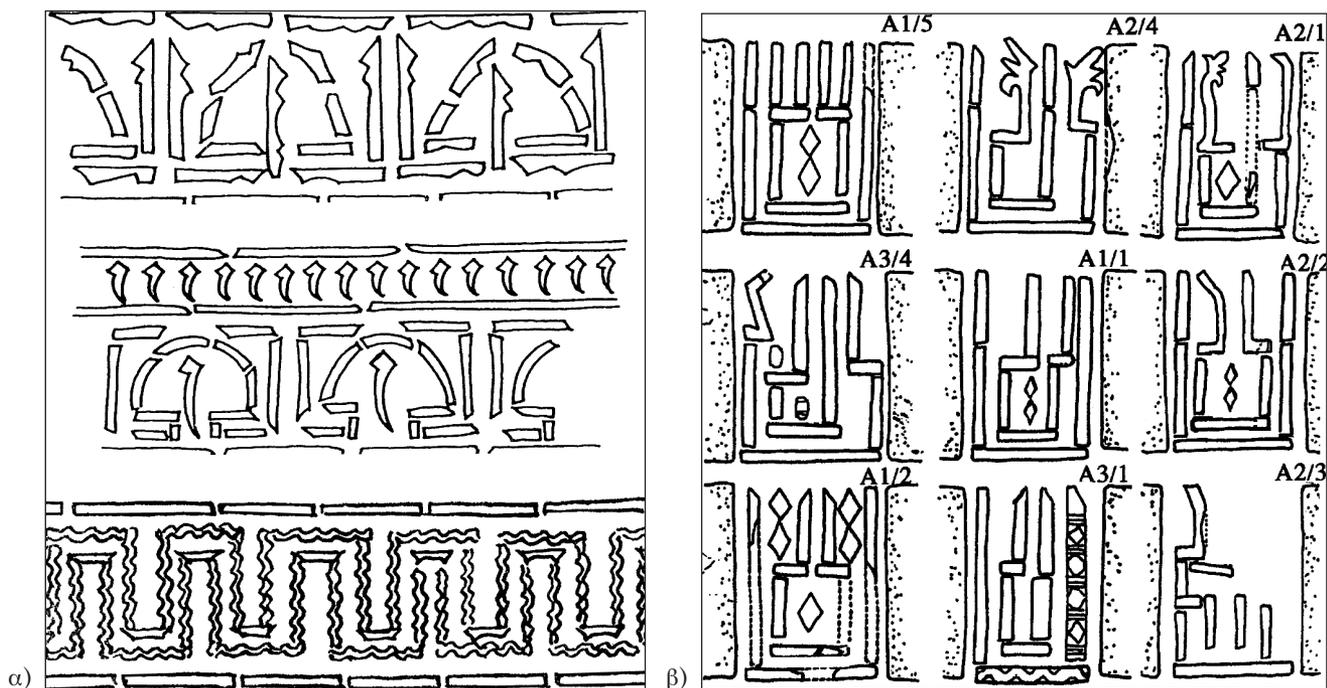
⁵⁰ Χ. Μπούρας, «Παρατηρήσεις στό καθολικό της μονής της Θεοτόκου «Περιβλέπτου» στά Πολιτικά Εύβοιάς», *ΑΕΜ ΚΗ'* (1988 1989), 53 62.

⁵¹ Σωτηρίου, ό.π. (ύποσημ. 1), 75, εικ. 25.

⁵² Γεωργοπούλου, ό.π. (ύποσημ. 16), 60, σημ. 5.

⁵³ R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture, Corinth XVI*, Princeton 1957, 106, πίν. 22, εικ. 19. Miles, «Byzantium and the Arabs», ό.π. (ύποσημ. 1), 31, σημ. 167, εικ. 88.

⁵⁴ Α. Μέξια, «Δύο μαρμάρινες διακοσμητικές πλάκες στόν Μυστρά», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 119, εικ. 4.

Εικ. 2. Η έκπτωση της μορφής κατά τὰ τέλη τοῦ 12ου καὶ τόν 13ο αἰώνα σέ κεραμεικές διακοσμήσεις: α) τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Δραγάνο (Α. Ὀρλάνδος), β) τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στά Χάνια Αὐλωναρίου (σχέδιο Ν. Δεληνικόλα).

Παντάνασσα⁵⁵ καί Μουσεῖο⁵⁶), προερχόμενα πιθανότατα ἀπό τήν γειτονική Λακεδαιμονία. Ἐπίσης, σέ δεύτερη χρήση ἔχει ἐνσωματωθεῖ ἓνα μικρό ἀπότιμημα κοσμητή, στόν Ἐλκόμενο τῆς Μονεμβασίας⁵⁷.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω μνημεῖα ἀνήκουν στόν 11ο καί τόν 12ο αἰώνα καί περιορίζονται στόν γεωγραφικό χῶρο πού περιλαμβάνει καί τὰ κεραμεικά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων. Ἐκτός αὐτοῦ εἶναι γνωστά δύο μόνον παραδείγματα, στήν Ἄρτα⁵⁸ καί στήν Μακρονίτσα⁵⁹.

Παράλληλως ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξη μιᾶς χωριστῆς ἐνότητος γλυπτῶν πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 13ου μέ ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, πού ἔχει εὐρύτερα γεω-

γραφικά ὄρια, ἀλλά καί διαφορετικό ὡς πρός τήν τεχνολογία χαρακτηρα. Στά γλυπτά αὐτῆς τῆς ἐνότητος οἱ κουφικές κεραίες παίζον δευτερεύοντα ρόλο καί συνδέονται μέ πυκνά πλέγματα φυτικῶν καί γεωμετρικῶν θεμάτων, πού μαρτυροῦν ἐνίοτε μεγάλες ικανότητες τῶν τεχνιτῶν. Ἀπό ἐτῶν ὁ Θ. Παζαράς⁶⁰ διετύπωσε τήν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιά ἔργα ἐνός ἐργαστηρίου, τοῦ ὁποῦ ἡ ἐστία ἦταν ἡ Θεσσαλονίκη καί ἡ δραστηριότητα ἐκτεινόταν στήν Θεσσαλία καί στήν Δυτική Μακεδονία. Στήν ὄψιμη αὐτή ἐνότητα τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς προσγράφονται πολλά ἔργα, σέ μερικά ἀπό τὰ ὁποῖα διακρίνονται οἱ γνωστές κου-

⁵⁵ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, 7, πίν. 52.8.

⁵⁶ Στό ἴδιο, πίν. 54.3, 9 καί 17.

⁵⁷ Miles, «Byzantium and the Arabs», ὄ.π. (ὑποσημ. 1), 25, σημ. 123, εἰκ. 41.

⁵⁸ Α. Ὀρλάνδος, «Ἡ παρά τήν Ἄρταν Μονή τῶν Βλαχερνῶν», *ΑΒΜΕΒ* (1936), 39, εἰκ. 34.

⁵⁹ Δύο τμήματα κοσμητή (:) καί ἓνα κιονόκρανο τέμπλου, Miles, «Byzantium and the Arabs», ὄ.π. (ὑποσημ. 1), 26, εἰκ. 50, 51. Πιθανῶς προέρχονται ἀπό τήν γειτονική Δημητριάδα.

⁶⁰ Th. Pazaras, «Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and the Beginning of the 14th Century», *L'art de Thessalonique et des pays Balcaniques et les courants spirituels au XIV siècle*, Βελιγράδι 1987, 159-182. Θ. Παζαράς, «Συμπλήρωση τῆς σαρχοφάγου Ἄννας Μαλιασηνῆς», *Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 353-364. Ὁ ἴδιος, «Πρόταση ἀναπαράστασης τοῦ ἄμβωνα τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως στή Βέροια», *Θυμιάματα στή μνήμη Α. Μπούρα*, Ἀθήνα 1994, 251-254.

φικές κεραίες στην Ἐπισκοπή⁶¹ τοῦ Ἄνω Βόλου, στὸν Ταξιάρχη τῆς Λοκρίδος⁶², τὴν μονὴ Κορώνης⁶³ καὶ τὴν ἐκκλησία τοῦ Milutin στὴν μονὴ Χελανδαρίου⁶⁴.

Ἡ δραστηριότητα τοῦ βόρειου αὐτοῦ ἐργαστηρίου δὲν ἀκυρώνει τίς διαπιστώσεις πού ἤδη ἔγιναν ὡς πρὸς τὰ χρονικά καὶ τὰ τοπικά ὄρια τῆς ἐφαρμογῆς ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων στὴν ἀρχιτεκτονική. Περιορίζονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα, στὴν Στερεὰ Ἑλλάδα, τὴν Εὐβοία καὶ τμήματα τῆς Πελοποννήσου.

Συγχρόνως γιὰ ὅλη τὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο σὲ παντοειδῆ κινήτὰ ἀντικείμενα, οἱ ψευδοκουφικές διακοσμήσεις δὲν ἦταν καθόλου σπάνιες: Ὑφάσματα, χειρόγραφα, κεραμικά ἀγγεῖα, φωτιστικά, μεταλλοτεχνήματα, κοσμήματα καὶ ὅπλα στολιζόνταν μὲ κουφικούς χαρακτήρες καὶ ἔχουν βρεθεῖ ἢ ἀπεικονίζονται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ. Στὰ παραδείγματα πού συγκέντρωσε ὁ G. Miles θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα ἕξι ἴσου σημαντικά⁶⁵. Εἶναι προφανές ὅτι τὰ κινήτὰ ἀντικείμενα κυκλοφοροῦσαν καὶ οἱ δυνατότητες ἀντιγραφῆς τῶν διακοσμητικῶν τους θεμάτων ἦταν ἀπεριόριστες.

Τὸ ἐρώτημα πού παραμένει ἀνοικτὸ εἶναι τῆς ἀπουσίας ἀρχιτεκτονικῶν ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων στὴν πρωτεύουσα, τὴν Κωνσταντινούπολη. Προφανῶς καὶ ἐκεῖ κυκλοφοροῦσαν ἀντικείμενα μὲ ἀραβικές διακοσμήσεις (κάποια μάλιστα πολύτιμα⁶⁶) καὶ ἄλλα ἀναφέρονται στίς γραπτές πηγές: Ἐνα κύπελλο πού ἐστάλη ὡς δῶρο στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο⁶⁷ καὶ ἕνας μεγάλος δίσκος πού προκάλεσε

σκάνδαλο στὴν αὐλὴ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου⁶⁸ λόγῳ τῆς ἀναγνώσιμης (:) ἀραβικῆς του ἐπιγραφῆς.

Κεραμικά ψευδοκουφικά δὲν ἔχουν βρεθεῖ σὲ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ κεραμικές ὅμως διακοσμήσεις καὶ οἱ ζωφόροι ἀπὸ πλίνθους δὲν ἀνήκουν, ὅπως νόμιζαν ἄλλοτε⁶⁹, μόνον στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο. Νέες ἔρευνες ἔχουν δεῖξει ὅτι δὲν ἦταν ἄγνωστες κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα⁷⁰.

Μοναδικὰ τεκμήρια ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως στὴν Πόλη εἶναι τέσσερα μικρὰ θραύσματα ἀπὸ ἐφυσωμένα πλακίδια μὲ ψευδοκουφικά πού ἔχουν βρεθεῖ στὴν μονὴ τοῦ Λιβός⁷¹. Ἡ τεχνικὴ εἶναι κωνσταντινουπολίτικη καὶ τὰ λίγα σχετικὰ εὐρήματα ἐφαρμογῆς τῆς ἔχουν εἰκονιστικὸ ἢ διακοσμητικὸ ἐνδιαφέρον⁷². Δυστυχῶς τὰ μικρὰ θραύσματα εἶναι ἄγνωστο σὲ ποῖο σύνολο ἀνήκαν καὶ πῶς στόλιζαν τὴν ἐκκλησία.

Ἡ σπανίως ἐφαρμοζόμενη αὐτὴ τεχνικὴ ἐπιτρέπει νὰ τὴν συσχετίσουμε μὲ ὅμοιες ἐπιτοίχιες διακοσμήσεις στὴν Θεσσαλονίκη: Στὸν ναὸ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν ἐφυσωμένα πλακίδια σχημάτιζαν μιὰ μικρὴ ζωφόρο⁷³ μὲ ψευδοκουφικά στὴν νότια ὄψη τῆς ἐκκλησίας. Δυστυχῶς τὰ μοναδικὰ στό εἶδος τους πλακίδια ἔχουν καταστραφεῖ δὲν ὑπάρχουν φωτογραφίες τους καὶ ἡ περιγραφή τους εἶναι ἀνεπαρκῆς. Ἀπὸ τὰ σκαριφήματα πού ἔχουν δημοσιευθεῖ φαίνεται ὅτι ἔχουν ἀπλούστατες κουφικές κεραίες. Ἡ ἄμεση σχέση τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν πρωτεύουσα ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι εἶχαν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸ ἐξειδικευμένο ἐργαστήριο ἐφυσωμένων πλακιδίων πού ἦταν δραστήριο στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸν 11ο αἰώνα.

⁶¹ Παζαράς, «Συμπλήρωση τῆς σαρκοφάγου», ὁ.π., πίν. 5, 6.

⁶² Α. Ὀρλάνδος, «Ὁ Ταξιάρχης τῆς Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ* Στ' (1929), 360, εἰκ. 10, 365, εἰκ. 18.

⁶³ Α. Ὀρλάνδος, «Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου», *ΑΒΜΕ* Ε' (1939 1940), 180, εἰκ. 10.

⁶⁴ Sl. Nenadović, *Chilandar*, Βελιγράδι 1997, 73, εἰκ. 79, 75, εἰκ. 81.

⁶⁵ Α. Cutler, «A Christian Ewer with Islamic Imagery and the Question of the Arab *Gastarbeiter* in Byzantium», *Iconographica. Melanges Piotr Skubiszewski*, Poitiers 1999, 63 69. Στίκας, ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 177, πίν. Β'. Δ. Παπανικόλα Φ. Μαυρικίου Χ. Μπακιρτζῆς, *Βυζαντινὴ κεραμικὴ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, Ἀθήνα 1994, 24 ἀριθ. 20, 62 ἀριθ. 97, 63 ἀριθ. 98, 88 ἀριθ. 161. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα*, Θεσσαλονίκη 1999, 216, εἰκ. 180.

⁶⁶ Α. Grabar, *Opere Bizantine, San Marco*, Φλωρεντία 1971, 77 ἀριθ. 83, πίν. LXVII, LXVIII.

⁶⁷ J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins de Xme siècle*, Παρίσι 1960, 328 329.

⁶⁸ Γ. Παχυμέρης, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος* (ἐπιμ. I. Bekker), Βόννη 1835, 453, 454.

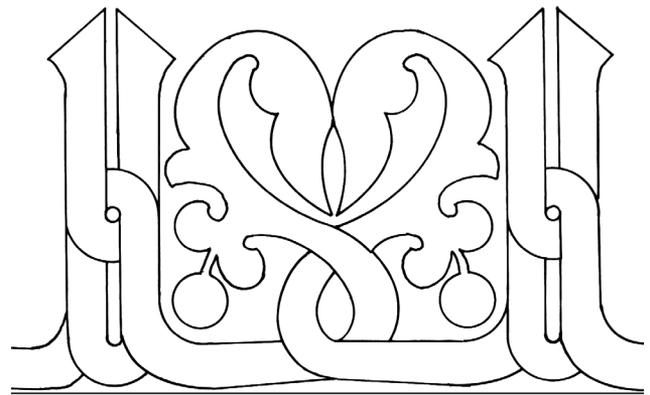
⁶⁹ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 261.

⁷⁰ Ch. Bouras, «Church Architecture in Greece around the Year 1200», *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Βελιγράδι 1988, 102. S. Voyadjis, «The Katholikon of Nea Moni in Chios Unveiled», *JÖB* 59 (2009), 236, 237.

⁷¹ Th. Macridy A. Megaw C. Mango E. Hawkins, «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul», *DOP* 18 (1964), 311, σημ. 48, εἰκ. 53.

⁷² Sh. Gerstel J. Lauffenburger (ἐπιμ.), *A Lost Art Rediscovered, The Architectural Ceramics of Byzantium*, Βαλτιμόρη 2001. Γιὰ τὰ κεραμικά τῆς μονῆς τοῦ Λιβός, βλ. 194, ἀριθ. VI, 16, εἰκ. 195.

⁷³ Δ. Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν*, Θεσσαλονίκη 1954, 38 43, εἰκ. 5, 6, 7. Gerstel Lauffenburger (ἐπιμ.), ὁ.π., 27, 29, 37, 94, εἰκ. 33 στὴν σ. 38. Γ. Βελῆνης, *Ἐρμηνεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Θεσσαλονίκη 1984, 48, σημ. 2.

α)

β)

Εικ. 3. Βυζαντινό Μουσείο Χίου. α) Θραύσμα μαρμάρινου κοσμητή· Φωτογραφία (Α. Στεφάνου), β) σχεδιαστική απόδοση του διακοσμητικού θέματος.

Μία ακόμα ένδειξη της εφαρμογής των ψευδοκουφικών διακοσμήσεων στην πρωτεύουσα έρχεται από την Χίο. Σέ τοπικό περιοδικό⁷⁴ πρό 40 καί πλέον έτων είχε δημοσιευθεί ένα μικρό μαρμάρινο θραύσμα (Εικ. 3α), ίσως από κοσμήτη⁷⁵, σέ μέτρια κατάσταση διατηρήσεως, μέ έπιπεδόγλυφα ψευδοκουφικά καί τήν έπιγραφή:

....C MONAXHC KAI AY

Ό Αντ. Στεφάνου, ό όποιος περισυνέλεξε καί δημοσίευσε τό μέλος υπέθεσε ότι αναφέρεται σέ μία από τίς Πορφυρογέννητες βασιλίσσες καί διάβασε τήν έπιγραφή:

*Ζωής Μοναχής καί Αυ(γούστης)*⁷⁶

Δεδομένου ότι ή Ζωή ούδέποτε υπήρξε μοναχή, αλλά ότι ή αδελφή της Θεοδώρα είχε διά τής βίας γίνει μοναχή⁷⁷ στην μονή του Πετρίου⁷⁸, είναι φανερό ότι περί αυτής πρόκειται. Η Θεοδώρα ήταν μόνη στον θρόνο κατά τό έτος 1055/6⁷⁹.

Ευλόγως ό Αντ. Στεφάνου πίστευε ότι τό θραύσμα προέρχεται από κάποια εκκλησία του Κάστρου της Χίου⁸⁰,

του όποιου κτητόρισα ήταν ή αυγούστα, συσχέτιζε δέ τό άγνωστο αυτό μνημείο μέ τίς σχεδόν σύγχρονες αυτοκρατορικές χορηγίες στην Νέα Μονή. Είναι πιθανόν, όπως καί στην μονή⁸¹, οι τεχνίτες νά είχαν έλθει από την πρωτεύουσα.

Τό θραύσμα κοσμείται μέ έπιπεδόγλυφα ψευδοκουφικά. Διπλές αντίνωτες κεραίες, συνδεόμενες μέ κόμβο πλαισιώνουν συμμετρικά ήμιανθήμια, τά όποια συμπληρώνονται μέ μικρότερα στοιχεία, ίσως καρπούς (Εικ. 3β). Πιθανότατα τό θέμα έπαναλαμβανόταν κατά μήκος⁸².

Η ως άνω σειρά των υποθέσεων έγινε προκειμένου νά στηριχθεί μία ακόμα ένδειξη της εφαρμογής ψευδοκουφικών γλυπτών στην αρχιτεκτονική της Κωνσταντινουπόλεως. Δέν μπορεί όμως νά γίνει αποδεκτό χωρίς προβληματισμούς τό συμπέρασμα στο όποιο είχαμε καταλήξει, ότι δηλαδή ό αρχιτεκτονικός στολισμός μέ ψευδοκουφικά καλλιγραφικά γράμματα είναι ένα καθαρώς έλλαδικό, δηλαδή έπαρχιακό φαινόμενο.

Όλες οι σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι τό αρχαιότερο

⁷⁴ Α. Στεφάνου, «Βυζαντινά γλυπτά από τό Κάστρον», *Χιακή Επιθεώρησης* 7 (1969), 105.

⁷⁵ Διαστάσεων περίπου 15x15 εκ. Δέν σώζονται τά άνω άκρα των ψευδοκουφικών κεραίων.

⁷⁶ Διακρίνεται στην αρχή της έπιγραφής τμήμα του γράμματος C, όσι όμως καί τό Η.

⁷⁷ Μ. Ψελλός, *Χρονογραφία* (έπιμ. Β. Καραλής), Αθήνα 1992, 290. Βλ. επίσης 270, 286, 294.

⁷⁸ Μονή καλογραιών στην Κωνσταντινούπολη παρά την Σιδηρά

Πύλη. Η κουρά καί ό έγκλεισμός της Θεοδώρας στην μονή έγινε τό 1031 (Ι. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών* (έπιμ. Ι. Thurn), Νέα Ύδρα 1973, 385, 34 36).

⁷⁹ Ch. Brand A. Cutler, «Theodora», *ODB*, 1643 1644.

⁸⁰ Ίσως μετόχιον της Νέας Μονής. Βλ. Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου*, Αθήνα 1981, 31. Στεφάνου, ό.π., 106, σημ. 5.

⁸¹ Νικηφόρου Χίου, *Άκολουθία των Όσίων καί Θεοφόρων πατέρων*, Βενετία 1804, 26, 56, 57. Μπούρας, *Η Νέα Μονή*, ό.π., 50, 141.

⁸² Μέ βήμα μεταξύ των άξόνων των κεραίων 12 εκ.

παράδειγμα, δηλαδή ἡ ἀφετηρία τοῦ φαινομένου βρῖσκειται στήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά⁸³. Ἔως τώρα ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ ψευδοκουφικά εἶναι ἓνα στοιχεῖο νεοφανές, ἄσχετο τόσο πρὸς τὴν ἐντόπια ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση ὅσο καὶ πρὸς αὐτὰ πού συνηθίζονταν στό καλλιτεχνικό κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδή τὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὰ ψευδοκουφικά ὁμως τῆς Παναγίας, ἰδίως τὰ κεραμικά, ἔχουν ποικιλία καὶ τεχνικὴ τελειότητα πού μαρτυροῦν γνώση, ἐμπειρία καὶ ἐπιδεξιότητα. Τό μνημεῖο

ἔχει σαφεῖς τυπολογικῆς⁸⁴ καὶ μορφολογικῆς⁸⁵ σχέσεις μέ τὴν Κωνσταντινούπολη, τόσο ὥστε νά πιστεύεται ὅτι εἰσάγει γιά πρώτη φορά τρόπους τῆς πρωτεύουσας στήν καθυστερημένη ἐπαρχία κατά τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰώνα. Εἶναι πιθανόν τὰ ψευδοκουφικά, γιά τὴν ὑπαρξη τῶν ὁποίων ἔχομε ἐκεῖ τίς ἐκτεθεῖσες ἰσχνές ἐνδείξεις, νά εἶναι ἓνας ἀπό αὐτούς τοὺς τρόπους. Δημιουργοῦνται ἔτσι νέες σκέψεις γιά τὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων πού ἔχουν τεθεῖ γιά τὴν καταγωγή τῶν ψευδοκουφικῶν⁸⁶, ἤδη πρὸ ἑνός καὶ πλέον αἰώνα.

Charalambos Bouras

THE GEOGRAPHIC AND TEMPORAL LIMITS OF PSEUDO-KUFIC DECORATION

Unreadable Arabic letters as decorative motifs on textiles, weapons, ceramic vessels, etc. were widespread in Byzantium. As architectural decoration, they are only known in Greece. On the one hand, they are found as ceramic features in wall decorations and, on the other hand, they are found on marble architectural members.

The present article examines a) why their form became poorer than the prototype in relation to the distance in time, b) the geographic and temporal limits of their utilization in middle Byzantine architecture and c) remarks about their application in Constantinopolitan architecture.

It has been determined that the earliest example of pseudo-Kufic architectural decoration is to be found in the church of the Virgin in the monastery of Hosios Loukas, which is dated to *ca.* 950. These are the prototypes, which display variety, fine construction and a richness in combinations, while late imitations are characterized by the continuous deterioration of forms over time. Furthermore, it is also ascertained that the pseudo-Kufic architectural decoration was used only in Greece (mainland

Greece, Peloponnese, Euboeia) from the mid 10th to the end of the 12th century. This genre was revived in the 14th century in a limited number of elaborate sculptures in Western Macedonia.

In the surviving monuments of Constantinople pseudo-Kufic decoration has not been found. However, three examples of pseudo-Kufic lettering directly related to the capital, are worthy of further study: two glazed ceramic tiles that are certainly products of workshops in Constantinople and a marble inscribed architectural member, perhaps the cornice of an altar-screen, found on Chios. The inscription indicates that it belonged to a church (?), a donation of the Porphirogenneta Augusta Theodora (1055/6). Most likely it was made by Constantinopolitan craftsmen, such as those who worked during that time in the Nea Moni on Chios.

The fact that the church of the Virgin of Hosios Loukas brought numerous typological and morphological elements from Constantinople to the theme of Hellas for the first time allows us to suggest that pseudo-Kufic architectural decorative motifs originated in the capital.

⁸³ Grabar, «La decoration», ὅ.π. (ὑπόσημ. 1). Λ. Μπούρα, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Ἀθήνα 1980, 20. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στήν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 90.

⁸⁴ Millet, «L' école», ὅ.π. (ὑπόσημ. 69), 57. Ἡ λαθασμένη χρονολόγηση τοῦ μνημείου δέν ἐπέτρεψε στόν Millet νά ἀναγνωρίσει τόν

πρωτοποριακό ρόλο του. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, «Μεσοβυζαντινὴ τέχνη», *ΙΕΕ Η'*, 294 295.

⁸⁵ Ὅπως ὁ τροῦλλος μέ τὸ ξωτὰ γείσα στίς πλευρές τοῦ τυμπάνου καὶ ἡμικιονίσκους στίς γωνίες. Στίνας, ὅ.π. (ὑπόσημ. 3), 117, εἰκ. 47β.

⁸⁶ J. Strzygowski, *Amida, Beitrage zur Kunstgeschichte des Mittelalters*, Heidelberg 1910, 365 376. Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 86 90.